

Age-friendly communities: samenwerken aan passende leefomgeving, voor en met senioren

Mariëlle Schuurman^{1,2}, Sandra Jellema³, Ingeborg van der Oord⁴, Wilma van der Vlegel⁵, Tineke Abma^{1,6}, Barbara Groot^{1,7*}

Samenvatting

Age-friendly gemeenschappen waarin burgers van alle leeftijden prettig samenleven en voor elkaar zorgen, met professionals en vrijwilligers als ondersteuning, is het toekomstbeeld. Afgelopen drie jaar zette Nederland op grote schaal in op het ontwikkelen van lokale netwerken rondom het vraagstuk van de ouder wordende samenleving. Echter, wat werkt om deze gemeenschappen te laten groeien en bloeien? In een participatief actieonderzoek leerden we samen met betrokkenen van 110 lokale netwerken in Nederland die experimenteerden over de werkzame mechanismen van deze lokale netwerken. Belangrijke mechanismen zijn: 1) denken vanuit een ecosysteem benadering; 2) wicked skills van betrokkenen; 3) proces-gestuurd met brede mix aan perspectieven en krachten; 4) faciliteren om samen te leren, en 5) senioren als gelijkwaardige (gespreks)partner. Deze studie laat zien dat met name het samenwerken tussen professionals en senioren uitdagend is in netwerken. Bewustzijn van de moreel-existensiële aspecten van samenwerken is hierin van belang, net als de vaardigheden om hier ruimte voor te maken in de dagelijkse praktijk en de bereidheid om hier samen over te leren.

Kernwoorden: age-friendly communities; ouderen; leefomgeving; netwerken; participatief actieonderzoek; ouderenparticipatie

- 1 Leiden Universitair Medisch Centrum (LUMC), afdeling Public Health en Eerstelijnsgeriatrie
- 2 Vormvinder
- 3 Hogeschool van Arnhem en Nijmegen, Centre of Expertise Sneller Herstel
- 4 Warkhouse, Innovatiecentrum de Steck
- 5 Wilma van der Vlegel onderzoek en advies
- 6 Leyden Academy on Vitality and Ageing
- 7 VU Amsterdam, afdeling Gezondheidswetenschappen
- * Corresponderende auteur: b.c.groot-sluijmsmans@lumc.nl

Inleiding

Het zorgstelsel in Nederland is aan verandering toe, want het huidige biedt burgers niet de zorg en ondersteuning die zij nodig hebben.¹ *Age-friendly* gemeenschappen waarin burgers van alle leeftijden prettig samenleven en voor elkaar zorgen, met professionals en vrijwilligers als ondersteuning, is het toekomstbeeld. Het aantal senioren groeit snel en de meesten willen graag thuis blijven wonen. De Wereldgezondheidsorganisatie (WHO),^{2,3} en ook Nederland⁴ zet in op het bouwen van gemeenschappen, in het Engels ook wel *age-friendly communities* genoemd. Hierin staat het aanpassen van leefomgevingen en lokale netwerken die inspelen op de behoeften en wensen van burgers, en senioren in het bijzonder, centraal.⁵ Ook stimuleert deze beweging de emancipatie van senioren: het ziet senioren als gelijkwaardige partner met een actieve rol. Afgelopen drie jaar zette Nederland op grote schaal in op het ontwikkelen van lokale netwerken rondom het vraagstuk van de ouder wordende samenleving, door een subsidieprogramma van ZonMw*. Hierdoor hebben 110 lokale netwerken, verspreid over Nederland, geleerd en geëxperimenteerd in de lokale context met het bouwen van *age-friendly communities*. Echter, wat werkt om deze gemeenschappen te laten groeien en bloeien? In een participatief actieonderzoek leerden we samen met betrokkenen van die 110 lokale netwerken in Nederland, over de werkzame mechanismen van deze lokale netwerken. Dit was in opdracht van hetzelfde subsidieprogramma van ZonMw als een overkoepelende studie. In dit artikel bespreken we eerst de gevolgde onderzoeksmethode. Daarna zoomen we in op de mechanismen waarvan we in onze studie vonden dat deze cruciaal zijn voor het succesvol opzetten en continueren van een lokale *age-friendly* gemeenschap.

Setting, methode en aanpak van het onderzoek

Sinds april 2022 voeren wij een participatief actieonderzoek uit,⁶ waarbij we samen met 110, door ZonMw gefinancierde, lokale netwerken kennis bundelden en samen leerden. Dit onderzoek had een dynamisch karakter, waarbij we in diverse cycli kennis ophaalden, verrijkten door member-check sessies, samen analyseerden en inzichten deelden met projectleiders, actieonderzoekers, netwerkpartners en senioren van de lokale netwerken.⁷ We lieten ons als onderzoekers leiden door de ervaringen en dagelijkse praktijk van betrokkenen, en de behoefte van de betrokkenen om hierover te leren. Om samen te leren en te reflecteren zetten we participatieve *arts-based* methoden⁸ in, zoals theatrale, muzikale en visuele werkvormen. Ook

---

* Het ZonMw programma Lokale Netwerken Samenhangende Ouderenzorg stimuleerde van 2020-2023 huisartsen(groepen), zorg- en welzijnsorganisaties en gemeenten om netwerken op te bouwen met een stevige betrokkenheid van senioren.

werkten we met metaforen. Hierin hadden we aandacht voor academische, professionele, praktische en ervaringskennis en moreel-existensiële kennis.⁹ Dit artikel is gebaseerd op deskresearch van verantwoordingsverslagen (n=79 documenten), twaalf online bijeenkomsten (n=34 betrokkenen uit de netwerken), vier kenniswerkplaatsen (n=15 projectleiders en senioren), drie grote bijeenkomsten (n=170 betrokkenen uit de netwerken), twee klankbordgroepbijeenkomsten (n=8 medewerkers van ZonMw) en interviews met betrokkenen in de netwerken (n=25). We gebruikten zowel collaboratieve creatieve hermeneutische¹⁰, reflexieve thematische¹¹ als artistieke analyse.^{12,13}

Resultaten

Ecosysteemdenken

Waar projecten meestal gekenmerkt worden door een duidelijk begin en eind, een helder kader, een projectleider die betrokkenen aanstuurt en een op te leveren product of doel, kwam in deze studie het inzicht dat *age-friendly* gemeenschappen idealiter gebouwd en gecreëerd worden vanuit een 'ecosysteembenadering'.

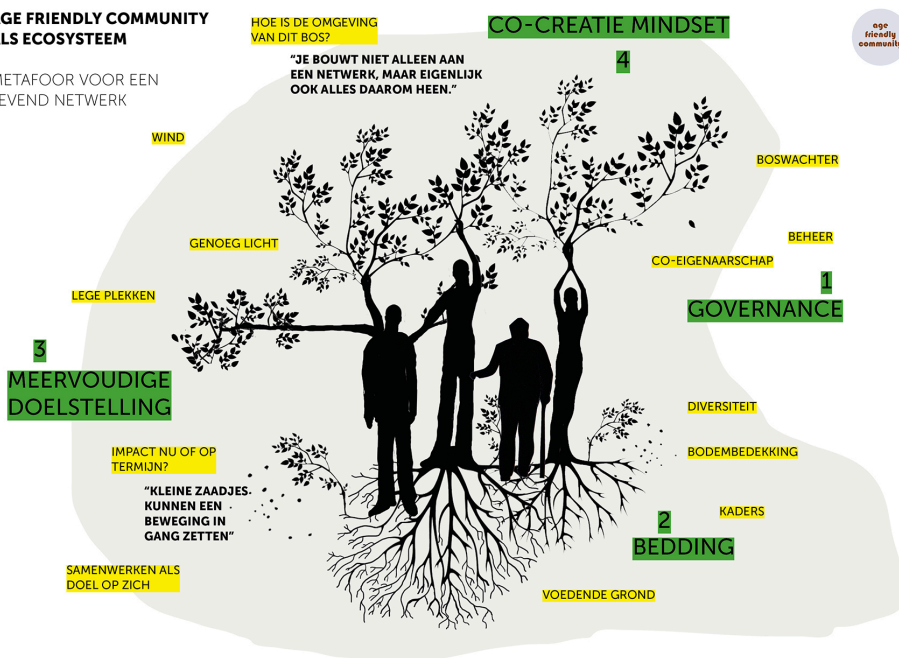
Kenmerken ecosystemen¹⁴:

- Actoren die met elkaar een formele en informele relatie hebben;
- Context die vaak complex en onzeker is;
- Vraagstuk dat een mêlee aan dynamische vraagstukken betreft;
- Heterogeniteit.

Veel projectleiders en actieonderzoekers gebruikten al taal die relateerde aan de natuur: 'zaadjes planten', 'wroeten in de klei', 'vruchten plukken', 'de wortels van de organisatie'. In een creatieve uitwisseling tussen projectleiders, senioren en andere netwerkleden uit het land ontstond in deze studie de metafoor van een bos, en later het grotere ecosysteem waar dit bos deel van uitmaakt (Figuur 1).

AGE FRIENDLY COMMUNITY ALS ECOSYSTEEM

METAFOR VOOR EEN
LEVEND NETWORK

Figuur 1 Een eerste gezamenlijke verkenning van het bos als metafoor voor gezonde lokale netwerken. (Online Kenniswerkplaats)

We ontdekten dat het goed functioneren van netwerken bevorderd wordt, als zij *samen* met betrokkenen in het netwerk onderzoeken hoe het gehele ecosysteem eruitziet, inclusief wat er ondergronds gebeurt. Deze netwerken dachten en handelden veelal vanuit een holistisch perspectief: ze keken niet alleen naar ouderen als 'kwetsbare groepen die zorg nodig hadden, maar naar 'een geheel van mensen en systemen in een bepaalde context in een tijdsbeeld met een historie en toekomst'. In veel netwerken ontstond dit besef zowel bij bestuurders, als professionals en bewoners:

"We voelen ons gesterkt door een groeiend geheel met de professionals in de wijk. Positief is meer contact met de wijkverpleegkundigen. Hoe meer de samenwerking gestalte krijgt, hoe meer we de signalen kunnen terugkoppelen. Kern voor ons is het welzijn van de ouderen."
Bewoners in netwerk (interview)

Wicked skills van betrokkenen

Al pratende over de vraagstukken en dynamiek in lokale netwerken, zagen we dat het bouwen, onderhouden en voortzetten van een *age-friendly* ecosysteem vraagt

om specifieke vaardigheden van de betrokkenen. Deze vaardigheden, ook wel *wicked skills*¹⁵ genoemd, zijn een set generieke vaardigheden die je nodig hebt bij de uitdagingen van nu in een complexe context. Vaak verwijzen deze *wicked skills* naar leiderschapsvaardigheden, vaardigheden om dialoog te faciliteren, op een ethische wijze te handelen en te schakelen tussen lagen en verschillende perspectieven. Deze vaardigheden helpen bij het transdisciplinair samenwerken aan de complexe vraagstukken van deze tijd, dus met alle betrokkenen. Niet alleen professionals, maar ook bewoners hebben deze skills nodig om elkaars perspectieven te leren kennen en met elkaar hierover in contact te komen.

“Als je gebiedsgericht wilt werken, dan moet je integraal werken. Ouderen zijn niet de enige doelgroep. Dus je moet geen werkgroep ‘ouderen’ hebben, maar kijken naar de ‘integrale wijkopdracht’. Niet alleen ouderen, maar ook de jeugd.”
Projectleiders in een lokaal netwerk (interview)

“Vakoverstijgende vaardigheden. Precies waar we de studenten van de zorg- en welzijnsopleidingen toe willen uitdagen om te leren. Bij ons op de hogeschool werken we vanaf het 2e jaar ook al graag met multidisciplinaire groepjes studenten in de wijk en in (zorg)organisaties.”
Docent en actieonderzoeker (interview)

“Ook bewoners moeten deze skills hebben. Niet alleen de professionals. Je moet het samen doen.”
Actieonderzoeker (interview)

Proces-gestuurde aanpak met brede mix aan perspectieven en krachten

In de lokale netwerken wordt met name een proces op gang gebracht. De focus ligt minder op het produceren van een product, maar op het creëren van ‘vruchtbare interacties’ met elkaar. Dit is een andere manier van denken dan velen gewend zijn. Niet alleen professionals, maar ook senioren, zijn toch gewend om productief te zijn in de dingen waar ze aan meedoen. Het met elkaar op een diepere laag ontmoeten en samen leren over grotere vragen dan ‘hoe gaan we morgen een activiteit organiseren of invullen’ vraagt om een andere houding en benadering.

“Een strubbeling was de gedachten ombuiging van een kant en klaar product naar een proces. Dat was niet voor iedereen makkelijk. Sommigen vinden dat het veel tijd kost en zien het nut er niet van. Wat levert het mij op als zorgverlener? Is een belangrijke vraag. Zij zien nog niet het verminderde werk wat het uiteindelijk oplevert.”
Zingevingsspecialist (interview)

In de Nederlandse praktijk van lokale netwerken rondom senioren, zien we dat allerlei betrokkenen zoals senioren zelf, formele en informele zorgverleners, gemeenteambtenaren, vrijwilligers en consulenten van woningbouwverenigingen een belangrijke rol spelen in het ecosysteem. Echter, deze samenwerking komt niet vanzelf tot stand. Soms is er ook concurrentie tussen partijen in gebieden die niet behulpzaam is in de samenwerking. In deze studie zagen we dat senioren vaak andere stakeholders bij een netwerk zouden willen betrekken dan professionals zelf vanuit hun nature doen. Bijvoorbeeld partners in stedelijke inrichting en beleid, maar ook ondernemers en culturele- of sportorganisaties in de wijk zijn vaak geen natuurlijke aanvulling van het netwerk.

Diverse projectleiders van netwerken kwamen in deze studie ook tot de conclusie dat ze eigenlijk niet met de juiste partijen om tafel zaten om een holistisch en duurzaam *age-friendly* ecosysteem te creëren. Bewust of onbewust. Zo zaten er in veel netwerken nauwelijks senioren. Als er al senioren betrokken waren, waren zij zeker niet een gelijkwaardig partner in het netwerk. Ook partijen als woningcorporatie of gemeente bleken niet altijd betrokken, terwijl daar volgens de senioren wel de veranderingkracht zat die ze voor ogen hadden.

“En dan is de vraag wie zitten er in je netwerk en heb je de goeie partijen in de wijk van wonen tot eten tot ontmoeting ter plekke. Om de thema's die relevant zijn op te pakken.”

Oudere in een netwerk (netwerkbijeenkomst)

Faciliteren om samen te leren

Projectleiders die vanuit een ecosysteem-benadering een netwerk willen leiden, krijgen ook te maken met weerstand en onbegrip. Veel professionals zijn opgeleid in hun eigen domein met de daarbij behorende normen, waarden en kaders. Samenwerken met professionals buiten je eigen domein of buiten de traditionele taakopvatting vraagt energie en wendbaarheid. Daarbij vinden ook projectleiders het samenwerken met verschillende disciplines uitdagend: hoe doe je dat? Er is daarnaast vaak ook verlegenheid bij professionals, om met senioren samen te komen in een groep, met vaak een andere minder gestructureerde manier zonder traditionele vergadergewoontes.

“Mensen [netwerkleiden] vinden dat toch ingewikkeld als er een bewoner bij is. Alsof het een soort van kwetsbaarder is... natuurlijk is het kwetsbaarder, ja. Het gaat over mensen namelijk. Het is dus makkelijker om over die hardere kant [hoe zaken georganiseerd zijn bijvoorbeeld] te blijven praten met elkaar, dan dat we zeggen: schiet je daar nou eigenlijk wel wat mee op? En hoe is dat dan voor jou?”

En als we over de dood moeten gaan praten, hoe doen we dat dan met jou? Terwijl we daar vanuit onze theorieën allerlei beelden bij hebben, maar die werken dus heel vaak niet. Maar ik weet niet...het is toch wel een soort verlegenheid ofzo."

Actieonderzoeker

Om een netwerk te laten groeien en bloeien, ontdekten we dat projectleiders vaak sterk in hun schoenen moesten staan. In de netwerken die bloeiende *age-friendly* ecosystemen bouwden, hadden vaak zowel projectleiders als betrokken senioren *wicked skills* samen ontwikkeld of uitgewisseld. Deze vaardigheden waren er niet van het één op het andere moment, maar werden al doende, via conflicten en ongemak, geleerd of verdiept.

"In deze eerste fase was het heel erg zoeken naar hoe de samenwerking te verbeteren. Vanuit de theorie en wenselijke situatie hadden we allemaal het gevoel dat we dat al deden. En toch bleef er iets wringen. Totdat we naar de situatiebeschrijvingen gingen kijken die iedereen had ingediend. En we mogelijkheden voor iedere situatie gingen verkennen. Toen pas bleek hoe verschillend de bril was waardoor we keken. En hoezeer iedereen, vanuit de beste bedoelingen, de neiging heeft zelf het probleem snel op te lossen in plaats van eerst met anderen te overleggen en onderzoeken. Toen pas gingen we ons realiseren hoe slecht we gebruik maakten van elkaar, terwijl we wel dachten gebruik van elkaar te maken door elkaar opdrachten te geven. Nu worden er vragen gesteld aan de ander. Wat de ander denkt dat het probleem is op het gebied van welzijn of zorg. Welke mogelijkheden de ander ziet. We zijn allen expert op ons eigen gebied, maar het besef is gekomen dat we pas samen expert zijn voor de wijkbewoners en we alleen niet alles zien."

Projectleider (na een gesprek met een wijkverpleegkundig coördinator)

Idealiter ontstaat in netwerken een leercultuur waarin professionals en inwoners samen kunnen leren. ZonMw stimuleerde de netwerken om samen te werken met actieonderzoekers. In elk netwerk faciliteerde een projectleiders samen met een actieonderzoeker het proces. In veel gevallen werden de netwerken daardoor ook gezien als een 'oefenplek', waar men samen al doende leerde. De actieonderzoeker hield vaak de netwerkleiden, en ook de projectleider, een spiegel voor. Ook stimuleerde die vaak de interdisciplinaire samenwerking en samenwerking met senioren.

"Doordat we deze analyse herhalen, leren we weer, zoeken we naar nieuwe verbeterpunten en blijven we dus ook alert op ons eigen handelen. Dit maakt het risico op terugvallen in oude patronen een stuk kleiner."

Projectleider

Senioren als gelijkwaardige (gespreks)partner

Ten slotte bleek ook belangrijk met welke thema's de netwerken aan de slag gaan. Zo zagen we dat bepaalde netwerken thema's agendeerden samen met senioren, waardoor samenwerking tussen partijen en vooral de samenwerking van professionals met senioren zelf makkelijker ging. Bij thema's die te veel op het medische vlak lagen, zoals mondzorg of valpreventie was het lastig om senioren op een actieve en gelijkwaardige manier te betrekken. Zeker thema's die gefocust waren op aanbod rondom 'kwetsbare ouderen', omdat senioren zichzelf niet als zodanig zien en benoemen. Ook kon het lastig zijn om de meest kwetsbare groep senioren in zicht te krijgen en hen te enthousiasmeren om mee te denken met lokale initiatieven.

"Van A tot Z samenwerken. Dat vraagt een ander tempo en werkwijze. Een ander beleid met elkaar. Dat doe je er niet zomaar even bij."

Projectleider (werkplaats)

"De deelname van de ouderen was dat iedereen zich gezien en gehoord weet, ook ouderen hebben de professionele rol op kunnen pakken."

Zingevingsspecialist

"De actieonderzoeker in dit project moest in zowel de werkgroepen als het gehele netwerk veel moeite doen om het perspectief van de ouderen en het betrekken van ouderen onder de aandacht te brengen en te houden. Door op verschillende plekken in de wijk focusgroep gesprekken te houden met ouderen en de inhoud hiervan te delen binnen het netwerk is de relatie met ouderen in het netwerk op gang gekomen."

Actieonderzoeker

Discussie met leerpunten

Age-friendly gemeenschappen ontwikkelen kost tijd. Deze studie laat zien dat het engageren van een variëteit aan betrokkenen, het doorleven van conflicten en het echt samenwerken met senioren werkzame mechanismen van netwerken zijn. Om in de metafoor van het ecosysteem te blijven, vraagt deze ontwikkeling om voldoende mest, aandacht voor diversiteit en een goed klimaat. Concreet betekent het dat netwerken vaak een lange aanlooptijd nodig hebben om te kunnen groeien en bloeien. Door financiële ondersteuning vanuit fondsen, gemeenten en andere partijen, ook voor participatief actieonderzoek, en een lange termijnvisie, kunnen betrokkenen tot mooie resultaten komen. *Wicked skills* zijn cruciaal bij het initiëren en faciliteren van netwerken, waarbij de betrokkenen een gedeelde noodzaak zien. Ook het leren omgaan met alle belangen die spelen, het kunnen zien van een vraag-

stuk uit verschillende perspectieven, en het vaardig zijn in conflicthantering hoort hierbij. Facilitering van dit soort processen is essentieel voor het groeien en bloeien van lokale initiatieven. De participatieve (actieonderzoeks-) vaardigheden, competenties om groepsprocessen te begeleiden en de contextgevoeligheid en cultuursensitiviteit zorgen met elkaar voor de stevigheid en lef die nodig zijn om samen op te trekken met senioren uit wijken. Onderwijs in de brede zin van het woord zou komende jaren veel meer moeten investeren in deze *wicked skills* en het integreren hiervan in leerlijnen, vanaf de basisschool tot aan volwasseneducatie en professionele bijscholing.

De studie bevestigt de bevindingen van een recente internationale literatuurstudie rondom Age-friendly Ecosystems¹⁶ die laat zien dat een goedwerkend *age-friendly* ecosysteem bestaat uit een veelheid van betrokkenen, organisaties, omgevingen en relaties. Deze betrokkenen omarmen idealiter vier uitgangspunten: 1) het overstijgen van leeftijdgerelateerde silo's, 2) het werken op of over de disciplinaire en sectorale grenzen, 3) het op een holistische manier kijken naar oplossingen voor complexe problemen, en 4) de co-creatie tussen professionals, onderzoekers en senioren zelf.¹⁷ De eerste drie thema's waren uitdagingen waar veel netwerken in deze studie zich bewust van waren, in de zoektocht naar wegen om dit in de praktijk goed vorm te geven. Met name het laatste punt, het samenwerken tussen professionals en senioren was bij uitstek lastig voor netwerken. Bewustzijn van de moreel-existentiële aspecten van samenwerken is hierin van belang, net als de vaardigheden om hier ruimte voor te maken in de dagelijkse praktijk en de bereidheid om hier samen over te leren.⁹ Actieonderzoek en dan met name de inzet van participatieve *arts-based* methoden, kan deze bewustwording niet alleen faciliteren maar ook versnellen. Specifieke aandacht vraagt het duurzaam verbinden van universiteiten en hogescholen aan lokale ecosystemen, zodat in dit dynamische samenspel ook kennisuitwisseling richting de nieuwe generatie vorm krijgt.

Kortom, bij het bouwen van *age-friendly* communities is bewustzijn van de moreel-existentiële aspecten van samenwerken essentieel, en dit vraagt om *wicked skills*. Vervolgonderzoek is wenselijk over het samen leren in lokale netwerken op een meer moreel-existentieel niveau. Ook mag er meer inzicht komen in de waarde van de opbrengsten van dergelijke netwerken evenals actieonderzoek naar het vergroten van *wicked skills* gedurende de hele levensloop.

Financiering

Dit onderzoek is gefinancierd door ZonMw, programma Lokale Netwerken Samenhangende Ouderenzorg.

Referenties

1. Raad voor Volksgezondheid en Samenleving (RVS). Met de stroom mee. Naar een duurzaam en adaptief stelsel van zorg en ondersteuning. [Rapport]. 2023 [geciteerd 11 oktober 2023]. Beschikbaar op: <https://www.raadrvs.nl/binaries/raadrvs/documenten/publicaties/2023/06/20/met-de-stroom-mee/Met+de+stroom+mee.pdf>
2. Torku A, Chan AP, Yung EH. Age-friendly cities and communities: A review and future directions. *Ageing & Society*. 2021 Oct;41(10):2242-79.
3. Rémillard-Boilard S, Buffel T, Phillipson C. Developing age-friendly cities and communities: Eleven case studies from around the world. *International journal of environmental research and public health*. 2021 Jan;18(1):133.
4. VWS(2023)IBO-rapport Ouderenzorg. Te vinden op: <https://open.overheid.nl/documenten/1bc9bb2a-a326-46c1-b896-55b8cb146bb4/file>
5. World Health Organization (WHO). *Global Age-Friendly Cities: A Guide*. Geneva (SW); ISBN 9789241547307; 2007.
6. Abma T, Banks S, Cook T, Dias S, Madsen W, Springett J, & Wright MT. *Participatory research for health and social well-being*. Cham: Springer International Publishing; 2019.
7. Schuurman, M., Abma, T. & Groot, B. (n.d.). Opening up creative resources: towards age-friendly communities through rhizomatic thinking and doing. *Educational Action Research Journal*.
8. Seppälä T, Sarantou M, Miettinen S. *Arts-based methods for decolonising participatory research*. Taylor & Francis; 2021.
9. Kunneman H. *Voorbij het dikke-ik. Bouwstenen voor een kritisch humanisme*. Amsterdam: SWP; 2005.
10. van Lieshout, F., & Cardiff, S. (2011). *Innovative Ways of Analysing Data with Practitioners as Co- Researchers Dancing Outside the Ballroom*. In *Creative Spaces for Qualitative Researching: Living Research* (pp. 223-234). Sense Publishers. https://doi.org/10.1007/978-94-6091-761-5_22
11. Braun V, Clarke V. Reflecting on reflexive thematic analysis. *Qualitative research in sport, exercise and health*. 2019 Aug 8;11(4):589-97.
12. Balkema AW, Slager H, editors. *Artistic research*. Rodopi; 2004.
13. Borgdorff H. The production of knowledge in artistic research. In *The Routledge companion to research in the arts*. 2010 Oct 4 (pp. 44-63). Routledge.
14. Derksen M. Malcolm Aalstein: Omarm ecosysteemdenken voor complexe opgaven. [Internet]. 2023 [geciteerd 11 oktober 2023]. Beschikbaar op: <https://koneksa-mondo.nl/2023/01/20/malcolm-aalstein-omarm-ecosysteemdenken-voor-complexe-opgaven/>
15. Vandamme R. *Deep Evolvement. Jouw rol in een turbulente samenleving*. Coaching & Co; 2022.
16. Sixsmith, J., Makita, M., Menezes, D., Cranwell, M., Chau, I., Smith, M., Levy, S., Scrutton, P., Fang, M.L. Enhancing Community Participation through Age-Friendly Ecosystems: A Rapid Realist Review. *Geriatrics*. 2023;8:52.
17. Abma T. Sprakeloos. Ruimte maken voor verzwegen kennis in gerontologisch onderzoek. TGG [Internet]. 24 november 2022 [geciteerd 11 oktober 2023];(4):1-4. Beschikbaar op: <https://tvgg.nl/article/view/14032>